

Szczecin, 10 stycznia 2023 r.

Dr hab. prof. US Krzysztof Kowalczyk
Instytut Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie
Uniwersytetu Szczecińskiego
Archiwum Państwowe w Szczecinie

Recenzja rozprawy doktorskiej mgra Pawła Ceranka pt. *Urząd Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej 1939-1945*, Warszawa 2021, ss. 486.

Polityka Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie doczekała się licznych opracowań. Natomiast mniej znane są losy funkcjonowania samej centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych (MSZ) w latach 1939-1945. W tym sensie monografia mgra Pawła Ceranka stanowi całościowe i pionierskie opracowanie (na co zresztą zwraca uwagę autor w zakończeniu). Praca składa się ze wstępu, wykazu skrótów, sześciu rozdziałów, aneksów, zakończenia, bibliografii, indeksu osobowego, spisu treści. Zastrzeżenia budzi kolejność składowych publikacji; najpierw należało umieścić spis treści, wstęp, rozdziały, zakończenie, bibliografię oraz indeks osobowy.

Wstęp pracy

W krótkim wstępie autor zwraca uwagę na brak opracowania dotyczącego samego urzędu MSZ, przywołuje opracowania dotyczące polskiej polityki zagranicznej, służby zagranicznej RP. Następnie omawia zasób archiwów gromadzące materiały dotyczące analizowanej tematyki: Archiwum Instytutu Hoovera, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Archiwum Akt Nowych, archiwum miasta Angers, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. W kolejnej części autor omawia strukturę pracy, która ma układ chronologiczny. Każdy rozdział kończy tabela, zawierająca strukturę i obsadę MSZ w analizowanym podokresie. W dalszej części autor stwierdza, że „Niniejsza publikacja ma na celu przybliżyć historię MSZ w czasie II wojny światowej, pokazać struktury, ludzi i sposób funkcjonowania urzędu w tych wyjątkowych okolicznościach”. (s. 11). Stawia pytania badawcze: 1) jak poradzono sobie z ewakuacją rozproszeniem MSZ w Rumunii?; 2) Czy

odrodzenie się ministerstwa w Paryżu odbyło się podobnie jak innych działów administracji państwowej?; 3) jakie były losy pracowników MSZ w czasie wojny i po jej zakończeniu?; 4) czy wykształciła się nowa pragmatyka służbowa, czy kontynuowano zasady kancelaryjne z okresu dwudziestolecia międzywojennego? Autor wyraża nadzieję, że praca nie tylko odtworzy system działania MSZ, będzie służyć informacjami o jego kadrach; ale pomoże w poruszaniu się po dokumentach archiwalnych, wytworzonych przez ministerstwo. Na koniec autor składa podziękowania osobom i instytucjom, które przyczyniły się do powstania pracy.

Uwagi do wstępu. Najpierw należało określić przesłanki podjęcia tematu, cel główny, cele szczegółowe pracy/pytania badawcze, zastosowane metody badawcze (nie ma ich wymienienia w opracowaniu, np. historyczną jako podstawową, decyzyjną – proces decyzyjny w MSZ, instytucjonalno-prawną – analiza wewnętrznych aktów prawnych ministerstwa, ilościową – zestawienia osobowe, finansowe), potem opisać stan źródeł (wyniki przeprowadzonej kwerendy) i opracowań, następnie strukturę pracy. We wstępie lub ewentualnie podrozdziale teoretycznym zabrakło syntetycznego odniesienia do zadań i kompetencji MSZ w rozpatrywanym okresie, a w szczególności samego urzędu.

Rozdziały i zakończenie pracy

Pierwszy rozdział obejmuje okres września 1939 r. W pierwszym podrozdziale autor opisuje przygotowania centrali MSZ i placówek do wojny w zakresie: osób reklamowanych od służby wojskowej, przeznaczonych do obrony przeciwlotniczej, dokumentacji, redukcji obsady kadrowej, łączności. Kolejny podrozdział dotyczy wybuchu wojny: pierwszy reakcji, kontaktów z placówkami. W trzecim podrozdziale autor opisał ewakuację resortu do Kazimierza i Nałęczowa. Przypomina, że siedziba MSZ Pałac Brühla został siedzibą gubernatora dystryktu warszawskiego, a po powstaniu warszawskim został budynek wysadzony przez Niemców. W kolejnym podrozdziale opisano funkcjonowanie MSZ w Krzemieńcu. Większość urzędników została wysłana na urlopy. Pozostali kontynuowali swoją pracę, skupiając się na opiece konsularnej i zapewnieniu łączności ze światem. Na skutek ofensywy niemieckiej zarządzono ewakuację nielicznych w kierunku Kut. Część akt MSZ została spalona w Białokrynicy i Krzemieńcu. W kolejnym podrozdziale autor zanalizował działalność okrojonego MSZ w Kutach. Wystawiano głównie paszporty. W Kutach urzędnicy MSZ otrzymali dramatyczną informację o wkroczeniu Armii Czerwonej. Po przekroczeniu granicy rumuńskiej (podrozdział szósty) władze polskie zostały internowane. Jak trafnie stwierdza autor: „Fakt internowania ministra spraw zagranicznych uniemożliwił mu wykonywanie jawnie jego obowiązków służbowych, tym samym Ministerstwo Spraw

Zagranicznych praktycznie nie działało” (s. 69). 30 września 1939 r. rząd podał się do dymisji. Minister Józef Beck zamieszkał pod nadzorem policji w Braşov, następnie w Dobroşeşti i Bukareszcie. Autor zwraca uwagę o obsesyjną niechęć premiera gen. Władysława Sikorskiego do Becka i urzędników sanacyjnych. W ostatnim podrozdziale zostały zawarte dane tabelaryczne, dotyczące obsady MSZ według stanu na 1 września 1939 r. Są to precyzyjne informacje biograficzne, dotyczące losów urzędników ministerstwa.

W drugim rozdziale autor opisał działalność MSZ na terenie Francji od 30 września 1939 do 21 czerwca 1940 r. W pierwszym podrozdziale analizuje prace urzędu w Paryżu do 22 listopada 1939 r. W większym zakresie należało przedstawić instytucjonalno-prawne i polityczne kulisy alternacji władzy tj. utworzenia gabinetu W. Sikorskiego. Nowym ministrem spraw zagranicznych został August Zalewski, który dobierał pracowników głównie według kryterium kompetencji. Z publikacji dowiadujemy się, że w październiku 1939 r. całe MSZ liczyło 27 osób, w listopadzie – 38, a na początku 1940 – 50. Autor omawia kwestie obsady etatowej, struktury i finansów urzędu. W kolejnym podrozdziale zanalizowano funkcjonowanie MSZ w Angers. P. Ceranek podnosi kwestię wiodącej roli W. Sikorskiego w zakresie kształtowania i prowadzenia polityki zagranicznej. W tym okresie nastąpił wzrost personalny MSZ, w czerwcu 1940 r. liczyło ono 84 etaty. Po agresji III Rzeszy Niemieckiej na Francję rząd Polski w tym MSZ ostał zmuszony do ewakuacji do Wielkiej Brytanii, o czym traktuje kolejny podrozdział. MSZ przeniosło się z Angers do Libourne. Autor szczegółowo opisuje ewakuację MSZ statkami. Część urzędników została we Francji, inni udali się do Portugalii. W ostatnim podrozdziale znajdujemy zestawienie tabelaryczne obsady MSZ w rozpatrywanym okresie.

Trzeci rozdział dotyczy odtworzenia struktur urzędu w Wielkiej Brytanii. Pierwszy podrozdział odnosi się do pozycji MSZ na arenie politycznej. Autor przedstawia konflikty między A. Zalewskim, W. Sikorskim i Stanisławem Kotem, działalność Komisji Spraw Zagranicznych. Nieco więcej uwagi poświęciłbym działalności Józefa Retingera w zakresie wpływu na polską politykę zagraniczną, jak również okoliczności dymisji A. Zalewskiego w kontekście zawarcia układu Sikorski-Majski. W drugim podrozdziale omówiono organizację centrali MSZ. Interesująca jest tabela, dotycząca zestawień płacowych pracowników i liczby członków centrali urzędu Angers-Londyn. W ostatnim podrozdziale zostało zawarte tabelaryczne zestawienie struktury i obsady MSZ w analizowanym okresie.

W czwartym rozdziale autor zanalizował funkcjonowanie MSZ w okresie, gdy na czele resortu stał Edward Raczyński (do 14 lipca 1943 r.). Pierwszy podrozdział dotyczy ogólnie MSZ i jego polityki wewnętrznej. Następcą A. Zalewskiego został E. Raczyński, ambasador

RP w Wielkiej Brytanii. Jak stwierdza autor: „Czystki jako takiej nie było, ale nie można mówić, by pozycja Raczyńskiego była mocna. Nie miał zaplecza politycznego, które wsparłoby go w zakulisowych, i nie tylko, rozgrywkach”. (s. 228). Premier W. Sikorski dominował w zakresie polityki zagranicznej. Drugi podrozdział odnosi się do funkcjonowania centrali MSZ. Dowiadujemy się m.in. o lokalach wynajmowanych przez urząd, uprzywilejowanych urzędnikach, kosztach wydanych przyjęć reprezentacyjnych, kategoriach płacowych. W kwietniu 1943 r. na etacie w centrali MSZ były już 75 osób. Trzeci podrozdział dotyczy szyfrów i łączności MSZ. W zestawieniu tabelarycznym autor ujął obrót Biura Szyfrów MSZ w okresie luty-sierpień 1941 r., opisał system sporządzania szyfrów. W czwartym podrozdziale znajduje się zestawienie tabelaryczne pracowników MSZ w badanym okresie.

Rozdział piąty opisuje losy centrali MSZ za Tadeusza Romera (do 24 listopada 1944 r.), który po katastrofie gen. Sikorskiego w Gibraltarze został nowym szefem resortu. Z uwagi na uwarunkowania wewnętrzne (dominujący wpływ premiera Stanisława Mikołajczyka na sprawy zagraniczne) i sytuację międzynarodową, T. Romer miał niewielki wpływ na kierunki polityki zagranicznej rządu. Autor przedstawia tabelarycznie strukturę MSZ, dodatki „na kontakty”, uposażenia urzędników, etaty w centrali wraz z kategoriami płacowymi, czy nawet kategorie diet w podróżach służbowych, analizie kwestie budżetowe i problemy pracowników centrali. W drugim podrozdziale analizuje funkcjonowanie siedziby centrali MSZ, wspomina o atakach rakietowych i bombowych oraz przydzieleniu nowych budynków przez władze brytyjskie. W trzecim podrozdziale podjęto kwestie dotyczące rekrutacji i szkolenia kadr. Okazuje się, że ministerstwo przygotowywało kadry na okres powojenny. Przyszłym kandydat musiał generalnie legitymować się wyższym wykształceniem. Egzamin wstępny obejmował: wypracowanie na dowolny temat w języku polskim oraz francuskim lub angielskim, tłumaczenie tekstu polskiego na francuski lub angielski. W części ustnej zaś kandydat był egzaminowany ze znajomości zagadnień politycznych, ekonomicznych, społecznych lub naukowych. Wymagana była znajomość historii Polski. Po pozytywnym egzaminie osoby dopuszczano na praktykę i kurs dyplomatyczno-konsularny, co wymagało zgody władz wojskowych na odkomenderowanie ze służby. O każdym z praktykantów formułowano poufną opinię. Kończącą opinię wystawiała Komisja Kwalifikacyjna. Po ukończeniu praktyki z wynikiem pozytywnym kandydat przystępował do egzaminu dyplomatyczno-konsularnego. Są to bardzo interesujące fakty i rozważania w całej pracy. Autor odwołuje się do przypadków określonych osób. W podrozdziale czwartym i piątym znajdują się tabele ze strukturą i obsadą MSZ od 1 sierpnia 1943 do 5 lipca 1945 r.

Ostatni, szósty rozdział odnosi się do działalności MSZ w okresie kierowania resortem przez Adama Tarnowskiego (do 5 lipca 1945 r.). W pierwszym podrozdziale zwarto organizację centrali. Po upadku rządu S. Mikołajczyka, powołano gabinet Tomasza Arciszewskiego. Nowym ministrem spraw zagranicznych został dyplomata A. Tarnowski, przeciwnik kapitulacyjnej polityki wobec ZSRS. Jak pisze autor, zasadniczo praca MSZ nie uległa zmianie. W 1945 r. centrala urzędu miała 178 etatów. Zanalizowano kwestie budżetu, uposażeń. W MSZ liczone się z możliwością cofnięcia uznania władz polskich w Londynie. W związku z tym przesłano dyrektywy placówkom. Polecono zabezpieczyć archiwa, ograniczono budżet. Osobny podrozdział dotyczy losu archiwaliów MSZ; które przekazane zostały do konsulatu RP w Dublinie, następnie trafiły do Instytutu Hoovera. Ostatni podrozdział odnosi się do obsady ambasad i poselstw przy rządach emigracyjnych w Londynie.

Aneks 1 wykracza poza ramy chronologiczne pracy, zawarto w nim informacje na temat likwidacji aparatu rządowego (w ramach Komisji Likwidacyjnej). Przystąpiono do redukcji personelu. Brytyjczycy nakłaniali Polaków do powrotu do kraju (pod de facto okupacją sowiecką!). Jak ustalił autor ze 207 pracowników centrali MSZ, w 1945 r. zwolniono 15 lipca tego roku – 47. Potem następowały kolejne redukcje. W październiku 1945 r. personel dawnego MSZ liczył zaledwie 11 osób. Obsadę placówek konsularnych ograniczono do obsługi polskich obozów emigracyjnych, szkół i szpitali na terytorium Kenii, Ugandy, Północnej Rodezji, Tanganiki i Palestyny. Rząd emigracyjny, nie uznawany ogólnie na forum międzynarodowym, kontynuował działalność. W sierpniu 1948 r. w MSZ było dziewięć etatów. Środki finansowe dramatycznie się kurczyły, topniały zdania, nałożyła się na to dekompozycja obozu londyńskiego w 1954 r. Podział na grupę Prezydenta RP (Radę Trzech) i Egzekutywę Zjednoczenia Narodowego w latach 1954-1972 doprowadził do dalszej marginalizacji rządu emigracyjnego i polityki zagranicznej. W drugiej połowie lat 50. w emigracyjnym MSZ były zatrudnione zaledwie trzy-cztery osoby. W 1972 r. nastąpiło zjednoczenie emigracyjnych ośrodków władzy. Jak pisze autor: „Przemiany wewnętrzne w Polsce doprowadziły do końca Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Cel emigracji londyńskiej został osiągnięty – Polska była niepodległa, a naród polski odzyskał wolność” (s. 439). 22 grudnia 1990 r. rząd emigracyjny przekazał insygnia władz Prezydentowi RP Lechowi Wałęsie. W aneksie 2 autor opisał mało znaną działalność Sekcji Spraw Zagranicznych, kryptonim „Moc”, która działała w okupowanym kraju. Rozważania zawarte w aneksach uważam za niezwykle interesujące i wartościowe dla badaczy rządu emigracyjnego. W zakończeniu zostały zawarte wnioski z przeprowadzonych badań.

Cezury, struktura poszczególnych rozdziałów jest czytelna i nie budzi wątpliwości. Autor zwraca uwagę na nietypową w tego typu resortach rolę sekretarza generalnego, szczegółowo analizuje kwestie strukturalne, kadrowe i finansowe. Niekiedy brakuje szerszego spojrzenia na działalności MSZ w kontekście sytuacji geopolitycznej. W rozdziałach ograniczyłbym liczbę cytatów, niektóre z nich powinny być krótsze (maximum trzy zdania). Nadmierna ich ilość występuje w ostatnim rozdziale. Każdy rozdział powinien kończyć się kilkuzdaniowym podsumowaniem.

Bibliografia

Autor podzielił bibliografię na: źródła, wydawnictwa źródłowe, wspomnienia i pamiętniki, opracowania. Układ bibliografii nie budzi zastrzeżeń. Autor skorzystał z archiwów polskich (AAN, MSZ, CAW) i zagranicznych (Instytutu Hoovera, Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, Biblioteki Polskiej POSK w Londynie, Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques, Ville d'Angers Archives). Nie wnoszę uwag do przywołanych dokumentów. Licznie są reprezentowane wspomnienia i pamiętniki. Autor odwołał się do najważniejszych opracowań dotyczących działalności Rządu RP na uchodźctwie, MSZ i emigracji londyńskiej. W bibliografii nie dostrzegam pracy Tadeusza Wolszy (*Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w kraju 1945-1950*, Warszawa 1998) którą można przywołać w przypisach w odniesieniu do treści zawartych w Aneksie 1.

Uwagi metodyczne i językowe

Praca jest ogólnie poprawna pod względem metodycznym. W przypadku archiwaliów autor zachowuje należyte zasady odwoływania się do nich w przypisach: archiwum, zespół, sygnatura jednostki, nazwa dokumentu, numer karty (o ile jest paginacja). Moje zastrzeżenia budzą opisy tabel i skanów. Każdy z nich powinien być poprzedzony odpowiednim zapisem (np. Tabela 1. Wykaz...), pod nimi należy podać precyzyjnie źródło, tak jak w przypisach (nie tylko archiwum, ale zespół, sygnaturą). Opracowanie jest poprawne pod względem językowym.

Konkluzja

Praca ma charakter interdyscyplinarny za zakresu historii i nauk o polityce i administracji. Autor dokonał solidnej kwerendy źródłowej i na jej podstawie zrekonstruował strukturę, obsadę kadrową MSZ. Opisał burzliwe losy polskich urzędników w czasie wojny.

Praca ma nie tylko walor deskryptywny, ale propaguje wiedzę o polskim MSZ, pełni funkcję popularyzacyjną. Autor odwołuje się do licznych dokumentów (w tym normatywów, teczek i kart personalnych), zgromadzonych w archiwach polskich i zagranicznych. Z satysfakcją należy odnotować, że publikacja została wydana w wersji tradycyjnej przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych i MSZ. W świetle powyższego stwierdzam, że mimo zgłoszonych uwag rozprawa doktorska pana mgr Pawła Ceranka spełnia wymagania stawiane dysertacjom doktorskim. Wnioskuje o dopuszczenie P. Ceranka do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

J. Kowalczyk